

Ryszard Groń

"Medieval Images of Saint Bernard of Clairvaux", James France,
Kalamazoo, Mi 2007 : [recenzja]

Collectanea Theologica 78/4, 210-214

2008

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

oraz teologia deuteronomistyczna (s. 125). Szczególną rolę w formowaniu biblijnej koncepcji Edenu spełnia kontekst literatury mezopotamskiej ze szczególnym uwzględnieniem kwestii konfliktu między światem boskim i ludzkim oraz związku między mądrością i nieśmiertelności. W kontekście biblijnym następuje jednak istotne przewartościowanie pozabiblijnych treści mitologicznych (s. 129). Ostatnią kwestią poruszoną przez autora jest relacja Rdz 2-3 do Rdz 1 w kontekście datacji obydwu tekstów. Przyjmuje on, iż narracja o Edenie poprzedza kapłański opis stworzenia świata z Rdz 1. Jednakże związki z teologią deuteronomistyczną zdają się sugerować, iż ostateczna jej redakcja nastąpiła w okresie powygnaniowym (s. 134-135).

W swojej monografii Mettinger odnosi się do szerokiego spectrum monografii i artykułów dotyczących biblijnego drugiego opisu stworzenia. W odróżnieniu od niektórych publikacji angielskojęzycznych korzysta obficie z wielu wartościowych publikacji w innych językach nowożytnych, także polskojęzycznych (W. Chrostowski, *Ogród Eden*, Rozprawy i studia biblijne 1, Warszawa 1996).

Monografia Tryggve N.D. Mettingera jest publikacją godną polecenia wszystkim, którzy od strony naukowej zajmują się Biblią. Rzetelny charakter przeprowadzonych badań literackich oraz religijno-historycznych jest jej podstawową zaletą. Imponuje także bardzo dokładna konsultacja naukowa istniejących już opracowań, w tym tych najnowszych. Wszystko to sprawia, że pozycja ta może okazać się cenną pomocą w pogłębionych studiach egzegetycznych nad Rdz 2-3.

ks. Marek Karczewski, Elbląg-Olsztyn

James FRANCE, *Medieval Images of Saint Bernard of Clairvaux*, Cistercian Publications, Kalamazoo, Mi, 2007, ss. 435.

To już trzecia pozycja Jamesa France'a poświęcona zagadnieniu sztuki cysterskiej. Dwie jego wcześniejsze publikacje to: *Cistercian in Scandinavia*, (Cistercian Publications, Kalamazoo 1992) i *The Cistercian in Medieval Art*, (Sutton Publication, Ltd, 1998). Ta jest szczególnie cenna z racji rzadko omawianej dotychczas problematyki średniowiecznej ikonografii dotyczącej jednej z najpopularniejszych w średniowieczu postaci, św. Bernarda z Clairvaux (1090-1153). Autor zaznacza we *Wstępie (Średniowieczna ikonografia Bernarda z Clairvaux)*, że jego studium dotyczy okresu od XII w. do końca średniowiecza, tj. ok 1530 r., obejmując zachodnie chrześcijaństwo i wszelkie ówczesne środki przekazu. Największą grupę, obok rzeźb, malowideł, fresków, drzeworytów, witraży, stanowią tu miniaturowe wyobrażenia pochodzące z iluminowanych

manuskryptów. Najwcześniejszy pochodzi z czasów Bernarda, ok. 1135 r., obok jego tzw. portretu z pieczęci datowanej na 1151 r. Świadczy to mimo wszystko o zainteresowaniu Bernardem w sztuce za jego czasów, wbrew tradycyjnemu pogładowi. Oczywiście, te wczesne wyobrażenia są pochodzenia pozacysterskiego (tj. benedyktyńskiego), z racji początkowego stanowczego zakazu przez autorytety cysterskie ukazywania wyobrażeń osób w kościołach, bowiem, idąc za nauką samego Bernarda, uważano je za ekstrawaganckie i rozprasające w modlitwie.

Najwcześniejsze cysterskie wyobrażenia Bernarda pochodzą dopiero z XIV w. Poza studiami nad lokalnymi formami dotychczas brakowało podobnych całościowych badań. Autor zaznacza, że nie chce się koncentrować nad stylem artystycznym tych form, bo od tego są znawcy historii sztuki, ale interesuje go ich zawartość. Ważną rolę do ich zrozumienia odgrywają dzieła Bernarda oraz jego hagiogiograficzne życie, tzw. *Vita prima* spisana przez jego sekretarzy. Ponadto nieodzownym tłem jest tu też podłoże społeczno-historyczno-geograficzne związane z działalnością Kościoła, głównie zakonu cysterskiego, którego najznamienitszym przedstawicielem był właśnie Bernard.

Szczegóły związane z życiem Bernarda spisane stylem hagiograficznym i na tle historii, w tym zakonu cysterskiego, wyjaśniają wiele atrybutów cysterskiego reformatora, jak np. obecność przy nim małego psa, wygląd w aureoli, w stroju opakim, z pastorałem lub kościołem w ręku czy mitrą (lub pięcioma mitrami) u stóp itd. Wszystkie te atrybuty nie zawsze odzwierciedlają rzeczywistości z życia Bernarda, ale raczej wskazują na jego rolę i znaczenie w średnio-wiecznym świecie: w pierwszym przypadku jego przeznaczenie do bycia obrońcą Kościoła, w drugim – świętym, w trzecim – opatem, w czwartym – fundatorem czy budowniczym kościołów i klasztorów, w piątym – odrzuceniu godności biskupich, które miano mu ofiarowywać raz czy pięć razy. Wszystkie te atrybuty znalazły swój wydzźwięk w ikonografii. Szerokość pola działania Bernarda za życia każe szukać tych form sztuki nie tylko w samym Cîteux i Clairvaux, gdzie przyszło mu żyć i działać, ale wszędzie tam, gdzie dochodził jego wpływ oraz sława zakonu, czyli praktycznie w całym zachodnim chrześcijaństwie.

France zebrał w swym katalogu 960 wyobrażeń Bernarda. Katalog ten, nagrany na CD, został dołączony do prezentowanej tu pozycji. Większość wyobrażeń jest anonimowych artystów, bo anonimowość była typowym sposobem tworzenia w średniowieczu. Większość też z nich należy do okresu przedportretowego, kiedy to przedstawiane postaci nie oddawały podobieństwa do ich rzeczywistego wyglądu. Okres portretowy rozpoczął się dopiero pod koniec XV w. Dlatego też podobizny Bernarda nie należą do wiernych odbić jego rzeczywistego wyglądu, chociaż niektórzy próbowali oddać ten wygląd na podstawie opisu literackiego z *Vita prima*. Tak powstał wizerunek tzw. *vera effigies*, czy-

li prawdziwe podobieństwo (na podstawie opisu), który na pewno kontrastuje z późniejszymi wyobrazeniami opartymi o współczesne techniki portretowe.

Wyobrażenia Bernarda, w zależności od omawianego kontekstu, występują w różnej tematyce. Najpopularniejszy jest temat tzw. *lactatio*, czyli Marii ofiarującej Bernardowi mleko ze swej piersi, pochodzący z XIV w. Motyw ten wzięty z dzieł św. Bernarda, z jego wizji Bożego narodzenia, czerpał zapewne ze starszej legendy lub z podobnych przykładów literackich (tzw. *exempla*) wówczas krzewionych szczególnie w środowisku iberyjskim. Kolejnym tematem jest tzw. *amplexus*, ukazujący Chrystusa uwalniającego swe ramiona z krzyża, by objąć nimi Bernarda. Nawiązuje on do sentencji Świętego, który miał powiedzieć, że ramiona Chrystusa z krzyża obejmują nas swoim miłosierdziem. Pewną odmianą tego tematu jest tzw. *doctrina*, jego włoska reprezentacja, przedstawiająca Bernarda karmionego i fizycznie, i duchowo przez Maryję, w czym widać wyraźną aluzję do krzewionej przezeń pobożności maryjnej. Oprócz wspomnianych, należy jeszcze wymienić Bernarda z diabłem przykutym do łańcucha. Wyobrazenie to, bazujące na legendzie pochodzenia pozacysterskiego, było umieszczone w Liturgii Godzin, w ramach tzw. *Wersów św. Bernarda*, składających się z 7 lub 8 psalmów, których codzienne odmawianie, na wzór samego Bernarda, miało gwarantować zbawienie i uwolnienie z mocy zła.

Autor omawia te i pozostałe wyobrażenia oraz atrybuty na tle innych współczesnych opracowań, w których, oprócz cennych informacji takich, jak: wpływ Bernarda w średniowiecznej sztuce Italii czy Germanii lub na pobożność maryjną, jego wybór przez Dantego w *Boskiej komedii* za przewodnika po raju, roi się również od wielu błędnych przesłanek. Obecna praca ma m. in. za zadanie zdemaskować te ostatnie i umieścić je w prawdziwym świetle.

Naczelnym jednak zadaniem pracy J. France'a było ustalenie w miarę pełnego, kompletnego katalogu wyobrażeń, którego dotychczas nikt jeszcze nie przedstawił. Autor zaczerpnął swój materiał z różnych zbiorów, pracy wielu poprzedników, m. in. z ogromnego dzieła J. Leclercq, z którym konsultował wiele manuskryptów zawierających wyobrażenia bernardyńskie. Z listy 1444 manuskryptów opracowanych krytycznie przez Leclercq (*Analecta Sacri Ordinis Cisterciensis*, 1953), wybrał 57 wczesnych przykładów, które utworzyły trzon całego prezentowanego tu katalogu. Kolejną nieodzowną pomocą okazała się praca Abbe V. Leroquaisa (*Saint Bernard et l'Art des Cisterciens*, Dijon 1953) zawierająca katalog 25 średniowiecznych wyobrażeń różnego rodzaju z wystawy w Dijon. Autor wspomina również katalog florencki z 1990 r. z 30 wyobrazeniami Bernarda oraz paryski z kilkunastu innymi, a także czterotomowe studium G. Kaftala poświęcone ikonografii świętych w Italii z katalogiem bernardyńskim (Kaftal, 1952-1965-1978-1985); wreszcie przytacza kilka

innych niemieckich źródeł, już nie mówiąc o jego własnych podróżach po licznych bibliotekach, muzeach, archiwach w wielu krajach.

W efekcie powstała recenzowana praca ze stosunkowo najkompletniejszym katalogiem wyobrażeń bernardyńskich. France podzielił ją na 12 rozdziałów, dodając wnioski, 2 apendyksy, bibliografię, indeks osobowy, wykaz prezentowanych w książce ilustracji, wreszcie płytę CD. Autor posłużył się potrójnym kryterium podziału całego materiału: chronologicznym, geograficznym i tematycznym. Zgodnie z tym, po kolei omawia:

1. literacki portret Bernarda, czyli wspomniany już *Vera effigies*,
 2. podstawowe atrybuty bernardyńskie: mnicha (tonsura, habit), opata (pastorał, księga Reguły św. Benedykta, mitra), świętego (aureola) i pozostałe (model kościoła, pies, ramiona Clairvaux);
 3. wczesne wyobrażenia pochodzące z XII w., czyli z czasów życia (do 1153 r.) i kanonizacji Świętego (1174 r.): wspomniana pieczęć z 1151 r., najwcześniejsze wyobrażenie Bernarda pochodzące z manuskryptu *De gradibus humilitatis et superbiae*, z 1135 r., 2 powstałe po jego śmierci a przed kanonizacją, wreszcie 9 pozostałych z *Vita prima* i dzieł Świętego;
 4. wyobrażenia Bernarda przedstawiające go w charakterze mnicha, opata, pisarza i nauczyciela;
 5. wyobrażenia z życia Bernarda na podstawie źródeł (*Vita prima* i *secunda*, *Exordium magnum*, lekcjonarze), tzw. cykli opowiadań i anegdot hagiograficznych (zawartych w manuskryptach, ołtarzach, freskach, witrażach), znaków Bożego wybrania Bernarda (sen jego matki Aleth, nawrócenie Bernarda, jego śmierć i pogrzeb, nawrócenie księcia Akwitanii, Święty wyrzucający demony);
 6. obecność zakonnic w ikonografii Bernarda: jego siostry Humbeliny i pozostałych sióstr zakonnych;
 7. wszystkie odmiany *amplexus* (manuskrypty, malowidła, rzeźby, motywy w drewnie, bardzo popularna niemiecka odmiana);
 8. wszystkie odmiany *lactatio* z uwzględnieniem ich źródeł, środowisk powstania (włoskiego) i występowania;
 9. Bernard u Dantego (jako przewodnik po raju) i we Florencji (jako jej patron) w postaci *doctrina*;
 10. wyobrażenia Bernarda związane z pobożnością maryjną;
 11. Święty Bernard i diabeł;
 12. Bernard w konstelacji świętych: jego wczesny kult, cuda, miejsce w hierarchii świętych (N. M. P. św. Benedykt, pozostali), liturgia.
- Po wnioskach następują dwa apendyksy ukazujące miejsca występowania poszczególnych wyobrażeń Bernarda oraz ich kategorie podane w liczbach.

RECENZJE

Praca J. France'a jest ogromna, przedstawiona z wielkim zapałem i dobrym przemyśleniem. Zbiera dotychczasowe badania na temat ikonografii bernardyńskiej na niespotykaną dotychczas skalę i sposób. Dokumentuje w miarę wszystkie wyobrażenia Bernarda, niektóre dostępne tylko w prywatnych zbiorach, albo obecne w odbitkach (kopiach czy reprodukcjach), ponieważ ich oryginały zaginęły z różnych przyczyn. Zachowuje w ten sposób dziedzictwo zachodniego chrześcijaństwa, pokazuje jego cysterskie korzenie, wskazując na jego oryginalność, żywotność i piękno. Dodatkowo praca jest wzbogacona o CD, ukazującą wszystkie omawiane wyobrażenia będące niejako w zasięgu ręki czytelnika. Autor nie tylko przedstawia i opisuje same wyobrażenia, ale je dokładnie wyjaśnia, sięgając do ich źródeł i znaczenia. Można mieć tylko nadzieję, że nie zabraknie tej pozycji w żadnej biblioteczkę znawcy problematyki bernardyńskiej, tak by mógł się wypowiedzieć na temat sztuki cysterskiej kompetentniej niż dotychczas.

ks. Ryszard Groń

Marsha L. DUTTON, Critical edition, Introduction, and Annotations. *For your own people. Aelred of Rievaulx's Pastoral Prayer*. Translation by Mark DelCogliano, Cistercian Publications, Kalamazoo, Mich, 2008, ss. 69.

Marsha L. Dutton, profesor języka angielskiego na Uniwersytecie w Ohio, przygotowała do wydania już kolejne (trzecie) dziełko ze spuścizny literackiej Aelreda, słynnego cysterskiego opata z angielskiego Rievaulx. Dwa poprzednio wydane to tzw. utwory historyczne Aelreda, obydwa opublikowane przez Cistercian Publications, Kalamazoo: *Aelred of Rievaulx, The Historical Works* (2005); *The Lives of the Northern Saints* (2006). Jako takie jest ono owocem kilkuletniej pracy autorki, obok innych jej rozlicznych zadań, które znalazły swe ujście najpierw w artykułach „Cistercian Studies Quarterly” (CSQ), z 2002-2003 r.: *Aelred of Rievaulx: The Pastoral Prayer*, CSQ 37(2002)4, s. 453-459; krytyczne łacińskie wydanie tłumaczenia *Oratio pastoralis*, zob. CSQ 38(2003)3, s. 304-308; nowego przekładu angielskiego przy jej współpracy dokonał Mark DelCogliano, w: CSQ 37(2002)4, s. 461-466. Treścią książki jest najbardziej intymny utwór Aelreda poświęcony braciom zakonnym w Rievaulx, którym służył przez ok. 20 lat swego życia jako opat.

Wprawdzie jest kwestią dyskusji data jego powstania: u początku czy przy końcu sprawowania funkcji opackiej, to jednak samo dziełko ma znaczenie z racji wyjątkowego wglądu w głębię duszy jego autora. Jest ono wyrazem miłości i troski duszpasterskiej Aelreda jako pasterza w stosunku do powierzonych